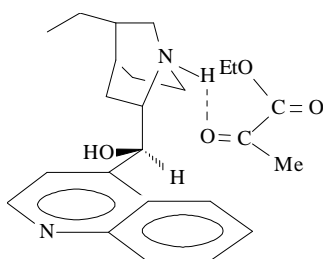

Alfa-ketoészterek heterogénkatalitikus enantioszelektív hidrogénezése cinkona alkaloidokkal módosított Pt katalizátoron – az ún. Orito-reakció – 1979 óta ismert. A későbbi kutatások alapján a reakció eredményesen használható más, ún. aktivált ketonok, mint például alfa-ketoacetálok, trifluormetil ketonok enantioszelektív hidrogénezésében is. A módszer fontosságát mutatja, hogy a 90-es évektől számos kutatócsoport foglalkozik a téma kutatásával. Ebbe a kutatási trendbe kapcsolódott be a 90-es évek közepétől Dr. Bartók Mihály akadémikus vezetésével az MTA Organikus Katalízis Kutatócsoportja (Szeged) is. Jelen beszámolóban foglaltak szorosan kapcsolódnak a kutatócsoport eddigi eredményeihez és kutatási irányához.

Már a korai vizsgálatok kimutatták, hogy a piroszőlősav etil észter, az Orito-reakció kedvelt szubsztrátja, enantioszelektív hidrogénezésekor az alkalmazott cinkona módosító C8 és C9 aszimmetriacentrumainak konfigurációja meghatározó jelentőségűek a kialakuló új aszimmetriacentrum konfigurációját illetően:

	C8	C9	Tejsav etil észter
Cinkonidín	<i>S</i>	<i>R</i>	<i>R</i>
Cinkonin	<i>R</i>	<i>S</i>	<i>S</i>

Ez az alapállítás más aktivált ketonok esetén is igaznak bizonyult, de ettől eltérő eredmények is születtek a későbbiekben. Így kijelenthetjük: annak ellenére, hogy a téma kutatásában több kutatócsoport is nagy energiát fektetett be és fektet be, az alapkérdés változatlanul nyitott: mi okozza a katalizátorrendszerben a királis indukciót, milyen kapcsolat alakul ki a királis módosító, a szubsztrát és a katalizátor felülete között. Számos feltételezés látott napvilágot, az egyik leginkább elfogadott szerint az oldatfázisban az ún. open3 konformációjú cinkona alkaloid és a szubsztrát 1:1 összetételű intermedierje (lásd az alábbi képletet) a hidrogénezési ciklusban a cinkona alkaloid aromás gyűrűrendszerével kötődik a katalizátor felületéhez. Természetes ettől eltérő álláspontok is kialakultak.

A Beszámolóban az alábbi kutatási témákban elért eredményekről kívánunk beszámolni:

1. Izocinkoninek, mint királis módosítók vizsgálata piroszőlősav etil észter enantioszelektív hidrogénezésében;
2. Trifluormetil ketonok enantioszelektív hidrogénezése;
3. C9-O-szubsztituált cinkona származékok mint királis módosítók vizsgálata piroszőlősav etil észter enantioszelektív hidrogénezésében;
4. A vinil oldalláncon módosított cinkonidín származékok mint királis módosítók vizsgálata;
5. Nagy térkitöltésű észterező csoportot tartalmazó fenilglioxilsav észterek enantioszelektív hidrogénezése;
6. Szteroid vázat tartalmazó alfa-ketoészter királis hidrogénezése;
7. Szén-szén kettős kötés hidrogénezése 2,3-telítetlen karbonsav észter esetén.

rendszerhez trifluoecetsav adalékot adtunk. Például tisztán toluolban a 2,2,2-trifluoracetofenon esetén 50 %, míg trifluoecetsav adalék esetén 85 % ee értéket kaptunk. Hasonló eredményhez, bár kisebb ee értékhez jutottunk a 4-(trifluoracetyl)bifenil esetén is (18 illetve 67 % ee). Ezek az eredmények azt sugallják, hogy a királis indukcióért felelős intermedier szerkezete eltér, attól függően, hogy savas vagy nem savas a közeg. Nyilván trifluoecetsav jelenlétében a cinkonidin kinuklidin nitrogénjének kötetlen elektron párjáért a proton és a karbonil csoport elektrofil szene „versenyez” és nyilván a proton a nitrogénre köt be, míg savmentes közegben a kapcsolat a szubsztrát karbonil csoportjának elektrofil szene és a bázikus nitrogén között jön létre (szélsőséges esetben egy zwitterion típusú adduktot létrehozva, amire nyertünk is adatokat NMR vizsgálatokkal). A kétfajta adszorbeált addukt szerkezetére javaslatot tettünk.

Annak eldöntése céljából, hogy a 2,2,2-trifluoroacetofenon esetén a fenil csoport esetleges adszorpciója befolyással bír-e az enantioszelektivitás mértékére, vizsgálat alá vettük hasonló kísérleti körülmények a trifluorometilciklohexil keton enantioszelektív hidrogénezését. Az elért legmagasabb ee érték 48 % volt, ami kisebb a trifluoracetofenon esetén mért értéknél. Ezt a trifluorometilciklohexil keton nagyobb felületi mozgékonyásával magyarázzuk, feltételezve ugyanazon felületi adduktokat, mint a trifluoracetofenon esetén.

3. C9-O-szubsztituált cinkona származékok mint királis módosítók vizsgálata piroszőlősav etil észter enantioszelektív hidrogénezésében.

Előállítottunk néhány C9-O-szubsztituált cinkona származékot (észtereket és étereket), amelyeket kiegészítettünk a kereskedelemben kapható hasonló szerkezetű származékokkal és megvizsgáltuk hatásukat piroszőlősav etil észter Pt katalizálta enantioszelektív hidrogénezésben. Ezen származékok vizsgálatát azért tartottuk fontosnak, mert tanulmányozhattuk a szubsztituens térkitöltésének hatását, másrészt ezen származékok oldhatósága jelentősen különbözik az alap cinkonák oldhatóságánál. A hidrogénezési vizsgálatokat szobahőmérsékleten, 1 bar hidrogén nyomáson, főleg toluolban és tetrahidrofuránban végeztük. Bizonyos zavaró tényezőt jelentett, hogy sok esetben, még a kereskedelmi forgalomban kapható származékoknál is, szennyezésként a kiindulási alap cinkona (0,1-2 %) jelen volt. A kapott eredmények alapján az alábbi megállapításokat tehetjük:

-amennyiben a C9-O kis térkitöltésű szubsztituens tartalmazott (pl. metil, etil) nem volt csökkenés az ee értékében az alap cinkonához képest, ami arra is utal, hogy a C9-OH nem bír alapvető jelentőséggel az enantioszelekcióra;

-ha a C9-O szubsztituensének térkitöltését növeltük, az ee érték csökkent, sőt bizonyos esetekben az enantioszelekció iránya meg is fordult;

-azok a származékok, amelyek C8(R), C9(S) konfigurációval rendelkeztek, alacsonyabb ee értékeket eredményeztek, mint amelyek C8(S), C9(R) konfigurációval rendelkeztek.

A nagy térkitöltésű szubsztituenssel rendelkező származékok esetén tapasztalt ee csökkenés azzal magyarázható, hogy a módosító adszorpciója a „normális” adszorpcióhoz képest - tudniillik hogy a módosító a Pt felületéhez mintegy párhuzamosan adszorbeálódik kiterjedt aromás szerkezete révén - megváltozik és a kinolin gyűrű bizonyos szöveget zár be a platina felületével, esetleg merőleges rá.

4. A vinil oldalláncon módosított cinkonidin származékok mint királis módosítók vizsgálata.

Néhány, a vinil oldalláncon átalakított cinkonidin és C9-O-metil-cinkonidin származékot állítottunk elő (hidroxil, dihidroxil csoport beépítése) és vizsgáltuk hatásukat ecetsavban piroszőlősav etil észter Pt katalizálta enantioszelektív hidrogénezésében, összehasonlítva a dihidrocinkonidin és metil éterének hatásával. A kémiai változtatásokkal az alkaloid

oldékonyságát illetve adszorpciós képességét lehet változtatni. A kapott eredmények alapján az alábbi megállapításokat tettük meg:

- a hidrogénezés sebessége nem nagyon különbözött az egyes származékok esetén és hasonló volt a referens cinkonák esetén mért értékkel;
- az enantioszelekció iránya megegyezett és mértéke (egy kivétellel) közel volt a dihidrocinkonin esetén kapott értékkel, ez azt támasztja alá, hogy ezen származékok konformációja azonos a cinkonidinéhoz ;
- két új származék csak a C10 konfigurációjában különbözött, a kapott ee értékek azt valószínűsítik, hogy ez bizonyos mértékig befolyással van az enantioszelekcióra.

5. Nagy térkitöltésű észterező csoportot tartalmazó fenilglioxilsav észterek enantioszelektív hidrogénezése.

Előzetes vizsgálatok alapján (még nem közölt eredmények) úgy tűnt, hogy a fenilglioxilsav bizonyos szteroid észterei esetén nem tapasztalható enantioszeletivitás. Ebből arra következtettünk, hogy ennek oka talán az észterező csoport nagy térkitöltése. A kérdést megvizsgálandó, elkészítettük a fenilglioxilsav 6 észterét (ciklohexil, adamantil, dekahidro-1-naftil, fenil, 1-naftil és 2-naftil), amelyekben az észterező csoport gyűrűs szerkezetű (cikloalkil vagy aril). Ezen észterek enantioszelektív hidrogénezését vizsgáltuk a fenilglioxilsav metil észter mint referencia vegyülettel összehasonlítva. Platina-cinkonidin katalizátor rendszert használva mind ecetsavban mind toluolban végzett hidrogénezés esetén (két vegyületet kivéve) a nagy térkitöltésű észterek esetén nem tapasztaltunk jelentős ee csökkenést, az elért ee érték (nem optimalizálva a kísérleti körülményeket) ecetsav esetén 86-91 %, toluol esetén 79-94 % volt. A konverzió értékek viszont csökkentek a metil észterhez viszonyítva. A kísérleti adatok alapján azt mondhatjuk, hogy az észterező csoport mérete nincs jelentős hatással az ee értékére, azaz nem gátolja az enantioszelekcióért felelős átmeneti komplex szerkezetét. Platina-beta-izocinkonin rendszer esetén a toluolban végzett mérések ismét az enantioszelekció irányának megváltozását mutatják, a várt *S*-mandulasav észterek helyett az *R*-származékok képződtek, azonkívül az elért ee értékek alacsonyabbak mint a Pt-cinkonidin rendszer esetén (max. 54 %). Véleményünk szerint itt az észter csoport irányító hatással bír a szubsztrát adszorpcióra, előtérbe helyezve egy más típusú szubsztrát addíciót a Pt-cinkonidin rendszerhez képest. Javaslatot tettünk toluolos közegű enantioszelektív hidrogénezésben egy olyan átmeneti komplex esetleges létezésére, amelyben a módosító kinolin vázának hidrogénje is részt vesz.

6. Szteroid vázat tartalmazó alfa-ketoészter királis hidrogénezése.

Előállítottunk egy, a 17-es oldalláncon alfa-ketoészter funkciót tartalmazó szteroid származékot (3alfa-acetoxi-23-oxolitokolsav metil észtert) és vizsgáltuk enantioszelektív hidrogénezését cinkonidinnel és cinkoninnal módosított Pt katalizátoron tetrahidrofurános és ecetsavas közegben. A vizsgálat célja az volt, hogy mennyire használható a módszer nagy térkitöltésű molekulák esetén (ne mindig csak a piroszölősav észter legyen szubsztrát), nem mellékesen így esetleg értékes, új szteroid származékokat is lehet nyerni. A módosítók nélkül végzett hidrogénezésben (un. racém hidrogénezésben) nem tapasztaltunk enantioszelekciót, ami arra utal, hogy a szteroid molekulában eleve meglévő aszimmetriacentrumok nincsenek hatással az új aszimmetriacentrum kialakulására. A nem optimalizált kísérleti körülmények ellenére 100 %-os konverzió mellett tetrahidrofuránban 78 % diasztereoszelekciót regisztráltunk cinkonidin esetén (az új aszimmetriacentrum konfiguráció meghatározása még nem történt meg, de valószínű, hogy az *R*-enantiomer képződött nagyobb mennyiségben), míg ecetsavban 62 %-ot. A meglepő az volt, hogy cinkonin módosító esetén, hacsak 12 % diasztereoszelekcióval is, ugyanaz az enantiomer volt feleslegben, mint a cinkonidin esetén. Ennek magyarázatára további vizsgálatok szükségesek.

7. Szén-szén kettős kötés hidrogénezése alfa,beta-telítetlen karbonsav észter esetén.

Míg szén-szén kettős kötés enantioszelektív hidrogénezésére számos jól működő homogénkatalitikus rendszer van, viszonylag kevés eredmény van heterogén katalitikus rendszerekkel. Ezek közül is érdekes az a megfigyelés, hogy amíg Pt-cinkonidin és Pd-cinkonidin katalizátor rendszerek viszonylag jó enantioszelektivitással hidrogénezik az alfa,beta-telítetlen karbonsavakat, hatástalanok vagy minimális enantioszelektivitást adnak az alfa,beta-telítetlen karbonsav észterek enantioszelektív hidrogénezésében. Előállítottuk a 2-acetoxiakrilsav etil észterét (ami egy alfa-szubsztituált alfa,beta-telítetlen karbonsav észter) és vizsgáltuk enantioszelektív hidrogénezését Pt-cinkinidin és Pd-cinkonidin katalizátor rendszerekkel különböző oldószerekben. Pt esetén kis konverzió mellett 60 %-os enantioszelektivitást értünk el toluolban (az *R*-enantiomer képződött nagyobb mennyiségben), míg Pd esetén 100%-os konverzió mellett maximálisan 50 %-os enantioszelektivitást regisztráltunk DMF-ban. Az eddigi irodalmi eredményekhez képest sokkal jobb enantioszelektivitást a molekula acetoxi csoportjának az átmeneti komplexben való részvételével magyaráztuk. Mindenesetre ez az első példa egy enol észter aszimmetrikus hidrogénezésére heterogenizált körülmények között.